

Sisukord

SAATEKS *Eesti Vabariigi president Kersti Kaljulaid* 7

MÄRGATA JA MÄLETADA ELU LUGUSID *Rutt Hinrikus, Tiina Ann Kirss* 9

MA MÄLETAN JA JUTUSTAN 15

Ilse Tarang (*snd 1908*) 17

Udo-Vello Lamp (*snd 1924*) 30

Urve Pärt (*snd 1939*) 43

Vaike Rannu (*snd 1940*) 64

Liisa Krein (*snd 1885*) 87

Selma Berendsen (*snd 1909*) 90

MA MÄLETAN SÕJAEELSET EESTI VABARIIKI 95

Ants Georg Reimann (*snd 1891*) 97

Ülo Ese (*snd 1924*) 120

Väino Ubina (*snd 1935*) 140

Heino Trikkant (*snd 1925*) 160

Maret Jakobson (*snd 1934*) 178

Peeter Manfred Teomar Ilves (*snd 1934*) 190

MA MÄLETAN PÕGENEMIST JA ELU ALUSTAMIST VÕÕRSIL 217

Erik Purje (*snd 1927*) 219

Tarvo Toomes (*snd 1931*) 232

Aimi Kibena-Zechanowitsch (*snd 1936*) 242

Leo Allas (*snd 1921*) 259

Aire Kolbre Salmre (*snd 1936*) 272

Udo Sillavere (*snd 1925*) 288

Virge Taul James (*snd 1939*) 298
Maie Berendsen-Ilves (*snd 1936*) 303
Riina Kindlam (*snd 1969*) 314

MA MÄLETAN KÜÜDITAMIST JA SIBERIMAAD 323

Juula Virroja (*snd 1926*) 325
Mango Daniel (*snd 1929*) 349
Aare Lõhmussaar (*snd 1938*) 375

MA MÄLETAN 1940. AASTAID 399

Juhan Lepasaar (*snd 1921*) 401
Imbi Tomberg (*snd 1935*) 410
Heimar Nellis (*snd 1926*) 430
Uno Arula (*snd 1931*) 445
Lea-Ester Aasav (*snd 1933*) 463
Eduard Parts (*snd 1943*) 468

Saateks

Peaaegu kõigil meil on kodus pildialbumid. Vanaema albumit sirvida on huvitavam kui enda oma – seni, kuni saame ise vanemaks. Siis aitab pildialbum omaenda elu sündmusi uuesti ja uue nurga alt vaadata. Toredad mälestused panevad silmad särama. Kurbade hetkede meenutamine muutub kergemaks teadmisesest, et elu läks edasi ja pakkus taas lootust.

Kõige eredamate hetkede jaoks meie elus pole isegi albumit vaja. Ongi vaid aja pilt meie mälus. Ajapilt seisab silme ees üsna muutumatuna ja üsna kaua, aga ühel hetkel ta tuhmub, kui teda kirja ei panda. Pildist peab üle aegade mõistmiseks ikkagi saama sõna.

Mida rohkem on neid, kelle pilt saab ka sõnades talletatud, seda objektiivsem ja nüansirikkam on hilisem mõistmine, meie ühine ajaloopilt. Ajalooga tutvumiseks on inimeste elulugude lugemine palju hõlpsam ja käepärasem viis kui tõsiteaduslikesse ajaloo-ülevaadetesse süvenemine. Elulooraamatud sobituvad öökapile pika päeva järel lugemiseks lihtsalt oluliselt paremini. Tuntud inimeste elulood on läbi aegade olnud populaarne lugemisvara. Hea on lisada neile kogu rahva lugu, laiema avalikkuse eest seni varjulejäänud elulood. Meie riigi ajalugu avaneb neis lihtsalt ja selgelt, sobitub meie enda perekonnaalbumi ja perekonnalugude kõrvale, teeb avaramaks meist igapäevase Eesti- ja ajalookäsitluse. Nende lugude kirjutamine on pakkunud inimestele ka võimalust öelda südame pealt ära sinna kogunenu. Rääkida sellest, kuidas ajalugu alatult haiget tegi. Eelmise sajandi haavu on valdaval osal Eesti suguvõsadest.

Elulugudest leiab tihti ütlemisi, mis paaris lauses sisaldavad rohkemat, kui kätkeb tervetes ajalooamatutes. „See kommunisti-valitsus oo nii-kangesti ell,

kui sa vähedegi midagid ütled. Kohe oled rahva-vaindlane. Näe Eesti ajal pold midad, kõik üteldi välja, mis taris... isegid riigimeestest tehti kori-joonistusi ning...” Harjumus suud pidada ja edasi elada ei tekkinud vaba riigi vabal kodanikul kergelt. Juba selle pärast on hea, et tohime nüüd kõik endast välja kirjutada ning lisaks saame seda ka avalikkusega jagada.

Elusaatused on kirevad. Eestist 1989. aastal pagulasena lahkunu meenutused on ehk üpris ebatüüpilised. Suur osa lugusid on aga kindlasti tuttavlikud paljudele, nii et jutustaja aitab täita ka nende inimeste lünki oma perekonnanloos, kelle vanavanemad ei rääkinud. Mõned meist teavad küll fakte, aga mitte meeoleolusid. Minu vanaema ei rääkinud iialgi enda vahistamisest nõukogudevastase tegevuse eest või elust Norilski vangilaagris. Mitte hirmust kommunistide ees, sest elust Eesti Vabariigis rääkis ta küll. Lihtsalt – mõned asjad on meenutamiseks liiga valusad.

Aitäh nendele, kes on suutnud meenutada ka väga raskeid hetki. Suur tänu neile, kes on esivanemate mälestusi üles kirjutanud või nende kirjutisi säilitanud.

Lõpetuseks – nendes köidetes on võistlustööd, aga õnneks pole elu võistlus. Elu on koostöö, ühine töö peres ja kogukonnas. Eestis on alati nii olnud. Kas koos võimuga või võimu vastu, aga Eesti kogukonnad teevad igal ajal tihedat koostööd.

Eesti Vabariigi president

Kersti Kaljulaid

Märgata ja mäletada elu lugusid

Aastal 2018 täitub sada aastat Eesti Vabariigi loomisest. Riigi asutamine on ajaloosündmus. Suur ajalugu kõneleb meiega kord suurte sündmuste kaudu ja valjult, sagedamini aga väikeste lugude läbi ja vaikselt. Meil igapähele on oma väike ajalugu meid siduva kollektiivse ajaloo sees. Me mäletame aega lugude kaudu. Teame oma perekondade ja eellaste elust niivõrd, kui seda on meile jutustatud. Võime kujutleda eelmiste põlvkondade mälestusi kui lugude ketti, mis algab ajaloo sügavikust ja ulatub kaugesse tulevikku. Järgmised lülid lisavad oma meenutusega meie järeltulijad.

2015. aasta detsembrist kuni 2017. aasta jaanuarini leidis aset eluloovõistlus „Eesti Vabariik 100. Minu elu ja armastus”. Žüriisse kuulus kaheksa elulugudega eri moel tegelevat inimest: Rutt Hinrikus, Merle Karusoo, Aigi Rahi-Tamm, Terje Anepaio, Jürgen Volmer, Tiiu Jaago, Astrid Tuisk ja Tiina Ann Kirss.

Kui 1998. aasta eluloovõistluse „Sajandi 100 elulugu“ patrooniks oli Eesti Vabariigi President Lennart Meri ning žürii esimeheks Jaan Kross, siis viimase võistluse patrooniks oli kirjanik Kristiina Ehin ning võidutööd kuulutati välja Eesti Kirjandusmuuseumi eluloo- ja kaastööliste päeval president Kersti Kaljulaidi osalusel.

Võistlusele saadeti ligi 200 kaastööd. Saadetud elulugude seas on kirjutisi eestlastelt üle maailma, neid on eesti, inglise, saksa, rootsi ja ka võro keeles. Laekus nii köidetud suguvõsaraamatuid kui huvitavaid kogemuslugusid. Kuna kirjutajate hulka on astunud uued põlvkonnad, kajastatakse varasemast vähem 20. sajandi keskpaiga pöördelisi aegu ja rohkem elusaatuste kujunemist lähiminevikus.

Elulugusid, seega elusid ühendavaks teemaks valisime sel võistlusel armastuse. Saadetud lugudes tuleb see esile küll vaoshoitult, kuid on seal kahtlemata täiesti olemas. Kui armastust oleks väljendatud liiga kaunisõnaliselt ja emotsionaalselt, siis eestlane seda sageli ei usuks.

Siinses kogumikus avaldatavad lood on väheste eranditega pärit viimase elulugude kogumisvõistlusega laekunud tööde hulgast. Võistluse kui võlusõna abil on Eesti Kirjandusmuuseumis elulugusid kogutud ligi kakskümmend aastat – sihikindel kogumine algas küll juba varem, kui inimesed said tagasi usu, et möödunud aegadest võib ja tulebki jutustada.

Filosoofid, ühiskonnateadlased ning ajaloolased on arutlenud jutustamise kui ühe inimlikkuse ning inimsuse tunnusemärgi üle. Ajalugu võib samuti vaadelda jutustusena. Siiski on palju nõrku lüüsid ja mitmesuguseid vaidlusvõimalusi elu ja loo, elulugude ja ajaloo sidumisel, autobiograafiliste kirjutiste usaldamisel ja mälu käsitlemisel ajalooallikana. Kõike seda teadvustades on kirja pandud elulood ometi väärtuslikud märgid sellest, kuidas üksikisik seletab läbielatud ja seob seda oma kaasaegsete kogemusega, üritades luua endale suuremat koondpilti oma elukäigust ning pealtnähtud ja tunnustatud ajaloosündmustest.

Ka Eesti Vabariigi lugu võib kujutleda eestlaste elulugude keti, sõrestiku või mosaiigina. Kogumik, mis nüüd lugejate ette jõuab, mõtlema ja kaasa elama ahvatleb, on neljas „Eesti rahva elulugude” sarjast. Selle sarja esimesed sada lugu valiti välja eluloovõistlusega kogutud omaeluloolise materjali hulgast ja avaldati kahe esimese köitena aastatuhande vahetusel. Eesmärgiks oli sõna anda neile kirjutajatele, kes olid seni oma minevikust vaikinud. Need lood võeti väga hästi vastu. Kolmas jagu koondas elulugusid, mis kirjeldasid ja selgitasid elukogemusi Eesti NSV-s.

Kellele elulood kuuluvad, kellele nad on kirjutatud? Algselt ja esmaselt pöörduvad elulookirjutajad oma järeltulijate poole, lootuses, et neid mäletades ei kaotata nende teadmisi ja nende ajapilt säilib suure pildi väikeste kildudena, kord kinnitades kollektiivset kogemust, kord sellele vastu rääkides. Noorematel pereliikmetel ei tarvitse alati olla aega ja püsi pikemaid jutustusi kuulata – nii jäädakse elus küsimise ja kogumisega hiljaks. Seega on käesoleval mahukal elulooraamatul veel üks ülesanne – pöördudes avalikkuse poole mitmekesise eluloopagasiga, rikastab see lugejate minevikukujutlust ja kutsub ühtlasi üles lisama ka oma osa. Lugejal on võimalus tajuda minevikku mitmekihilisena, elulugusid valides ei ole me keskendunud ei rikastele ega vaestele, ei edu- ega kannatuslugudele. Vahepealseid varjundeid on palju, arvestades ka omaelulookirjutajate harjumust sõnastada oma elu põhimõtted, olgu nad oma õnne sepad või saatuse mängukannid. Nende kõnekäändude ja vanasõnade vahel on rikas hämarala. Sageli selgitatakse või põhjendatakse kirjutamise eesmärke ja põhjuseid. Nenditakse, et paljudest eluseikadest ja inimrühmadest pole veel keegi piisavalt kirjutanud, täidetakse kellegi soovi, peetakse lubadust. Näiteks: „Soovisin, et mu isa võtaks väljakuulutatud elulugude kogumisest osa. Tema jaoks oli Eesti Vabariigi 100. sünnipäev uueks sihiks, mille üritusi ta hea meelega näha ja nendes osaleda tahtnuks.” Või: „Ta kõneles kõigest sellest, mis ta elus on toimunud. Seepärast hankisin diktofoni, et ta saaks lugusid linti lugeda, ja lubasin, et ma siis hiljem kirjutun looks kokku.

[---] Ma ei arvanud, et mina tema lugu jutustan. Ometi tunnen, et patt oleks jätta sellele loole võimalus andmata.”

Seda, et elulugu on paindlik, isegi labiilne kirjutusvorm, on tõdenud paljud uurijad. Üks nimekamaid neist on antropoloog Barbara Meyerhoff, kes kogus ja uuris 1970. aastatel elulugusid Californias elavatelt eakatelt juutidelt, kes olid isolatsioonist üle saamiseks moodustanud kogukonna keskuse nimega Aliyah, kus nad käisid nii mälestusi rääkimas kui vestlemas igapäevasest elust. Samuti Gotlandi Ülikooli etnoloogiaprofessor Ulf Palmenfeldt, kes on oma uuringute vältel pööranud tähelepanu vaikimisele ning põhjustele, miks oma elulugu edasi ei räägita, ning Soome sotsioloog J. P. Roos, kes osalenud koostöös Eesti eluloouurijatega. Olenedes sotsiaalmajanduslike olukordade muutumisest, isiklikest valikuist ning nende piiridest, võib mõne inimese elulugu aastakümneni vältel palju muutuda. Ka selles kogumikus on näiteid sellisest ümbertõlgendamisest. Teisalt on mõnede kirjutajate põline, õnnekombel katkestamata side oma paikkonnaga võimaldanud rikkast ning mitmetahulist mäletamist paigast, mida seesugusena enam ei eksisteeri.

Viimase veerandsajandi vältel avardunud digitaalse eneseväljenduse ja säilitamise tingimustes võib tunduda, et isiklike mälestusi ja perepärimust on palju hõlpsam jagada visuaalsel moel. Kahjuks võib see mulje olla petlik: kui ei suudeta mäletada ning meenutamise toel jutustada, tekivad kiiresti tühikud. Kui ei jutustata, siis jäljed ja seosed kustuvad ajas – seda vaatamata rikkalikele e-allikatele, fotogaleriidele, digi-perekonnaalbumitele jne. Ajaloosündmustest ning nende mõjust lihtsate inimeste elule saab aru anda eelkõige inimene, kes suudab kerida jutulõnga. Pajatuse ja montaaži vahel on olulisi erinevusi, mida tajub see noor, kes tahaks väga vanaemast teada midagi enam kui pildiallkirjad.

Kõik inimesed ei mäleta möödunut sugugi ühtemoodi. Nii kogemused kui ka tõlgendused võivad olla erinevad. Kedagi ei saa kohustada mälestusi üle värvima. Inimese õnnelik- või õnnetuolek ei sõltu ainult režiimist, vaid ka paljudest muudest teguritest – eluetapist, nooruse tormakast põlemisest ja sellest, kuidas mälu on selle nostalgia värvidesse rüütanud. Helge lapsepõlv ei sõltu nii palju tervislikust toidust kui kaitstusest ja hoolitsusest, köetud toast, koolist, kus ei kiusata ega kasutata vägivalda. Kui lugeda „Eesti rahva elulugude” eelmisi köiteid, tajume, et lapsepõlve helgus või mälestuste värvikus ei sõltunud kaugeltki ainult sellest, kas banaane ja moekaid riideid sai, vaid sellest, kui palju oli lastel vabadust oma eakaaslastega ringi joosta. Alles hiljem võis saabuda mõistmine, et lapsepõlve piirasid käsud ja keelud, mis olid absurdsed, ja suur osa elust mööduski suletuna ühte suurde kõrge taraga eraldatud ja teadmatusega muust maailmast eemal hoiatud karja-aeda. Karjääri mõiste ja tähendus, valetamine ja selle hind selguvad alles täiskasvanuks saades, millal iganes see lävi ületati. Loodetavasti annab see raamat mitmekesisest mõtlemisainet: kuidas, millal ning milliste olukordade kiuste meenutab inimene oma esimest pooltteist elukümneidit

ning „kodeerib“ seda positiivseks või pigem negatiivseks? Kuivõrd ja millisel moel ta aktsepteerib (või eitab) laiemaid ühiskondlikke tingimusi, mis tema elu korraldasid siis, kui ta ei olnud veel täielikult otsustusvõimeline?

Merle Karusoo on kinnitanud, et eestlaste elulood on alates 1987. aastast, mil rahvas üle poole sajandi jälle kord rääkima hakkas, tema jaoks kõige põnevam lugemisvara. „Iga valik on kontseptsioon,“ on ta väitnud, kõneldes elulugude avaldamisest. Oleme valinud lugusid, mis kirjutavad detailselt paikadest, kaasa arvatud neist kohtadest, kuhu inimene oli paisatud, kus ta pidi kohanema, leppima, endast üle kasvama. Avaldamiseks valitud tekstid on jaotatud ajateljele ja grupeeritud rühmadesse, lähtudes mingitest sarnastest elukogemustest. Vanim kirjutaja on sündinud 1891. aastal. Järehtulijad on hoolt kandnud, et tema kirjalikud mälestused ei vajuks unustusse. Ajateljel alustatakse Eesti Vabariigi mäletamisest, kuid enamik jutustajaid ei keskendu ühele perioodile, vaid nende lood ulatuvad läbi elu, seetõttu on paigutus ajas paratamatult tinglik. Lisaks omaeluloolistele mälestustele on koguteoses ka mõned eluloojutustused nendest, kes ise ei ole kirjutanud.

Kogumik algab traditsiooniliste eluloojutustustega ja lõpeb suuliste intervjuudega, juhata des lugeja märkama ja väärtustama mäletamise ja jutustamise lakkamatut järjepidevust. Suulise ajaloo (*oral history*) uurimine on olnud alates 20. sajandist kogu maailmas väga populaarne. Ka Eestis on aja jooksul tehtud palju suulisi intervjuusid, olgugi et eluloovõistlustel on enamasti eelistatud kirjalikke mälestusi.

Täname veelkord elulugude kogumisvõistluse žürii liikmeid, samuti Roosmarii Kurvitsat, Marta Kaarti, Annabel Kadastikku ja kõiki teisi, kes aitasid kaasa siinse kogumiku ilmumisele. Suur tänu kõigile kirjutajatele, kes oma lugusid jagasid!

Rutt Hinrikus, Tiina Ann Kirss

Elu teie im ÜLO ES

Sündisin Vabral maal 3. jaanuaril
Narvas, mis on tähtsena arvatakse
Carl Sargi järgi. Tõlles noor
Narva ajalooliseks missiooniks ka
Ei ole kindel see tähtsus ei ole seni
Lütu ja on NATO seelindhuseks
lõvi Amerika Ühendriikide pres
nid Lääneriikide teismislojettiks.
Seisavad kaks erineva maailma
kuhta Euroopa liidu idapoolil
Mis Narvat imeliseks teeb on
mal kühajal. Raamatu järgi, E
Joosus, keskoolest Hermann Kiv

me sid
SE

ELULOOD
vanavanemad

2

ril 1924. a. kaunis ja huvitav linn

elukeelse noomet

atus on "õeldud, s

aitsta Lääne - Ee

nini kadunud. Nii

ks keerisid impeeri

resident Reagan. Se

ks: näha kaita, ku

ono kindlused ükste

ei leida.

on see, et ta eksisteeris asulano juba

Eesti esiajalugu" asub Narva linn

kindlusest veldi ühiskondal isekõrre ve

Ma mäletan ja jutustan

President Lennart Meri avaldas üleskutse noortele – uurige meie ajalugu, küsitlege oma vanemaid, vanavanemaid, sugulasi, naabreid. See oli väljakutse ka minu lapselapsele, kes oli siis 14-aastane. Mina jutustasin ja tema kirjutas. Vahel poetasime pisara. Nüüd on aastaid juba 82. Tunnen, et teen midagi väga olulist enda ja oma kodumaa jaoks. Olen valmis jälle meenutama.

Maret Jakobson

Ilse Tarang

(snd 1908)

EESTI
RAHVA
ELULOOD

Oma ema Ilse Tarangu (17. juuli 1908 – 8. mai 2008) mälestused panin kirja tema jutustamise põhjal aastatel 2005–2006.

KOLUVEREST 20. SAJANDI ALGUL

Risti-Virtsu maantee, mis viis Koluvere rohuaia tagant läbi, oli siis kruusaga prügitatud. Kiviteed hakati ehitama alles 1925. aasta paiku. Teetamm oli madal ja kivimüür tundus seepärast väga kõrge, mulle igatahes üle pea. Keskel oli aiamüüris vahe sees, aga sellest ei käidud. Vahe oli selleks, et sealt oli ilus vaade paviljonile, tiikidele ja lossile – nii ütles mu isa, lossiaednik. Tee, mis viis maanteelt mõisa juurde, oli palistatud mõlemalt poolt suurte kaskedega. Tee ääres olid mesipuud, viljapuud ja marjaaed. Otsapidi tee poole ulatusid neli suurt köetavat triiphoonet ja aedniku maja, kus elasime. Pargi taga olevat veevälja niitsid teomehed paadist igal suvel. Kanal rohuaia serval algas allikatest ja oli vooderdatud kividega. Vesi oli ilus selge allikavesi. Üle kanali olid puust sillad valgete käsipuudega. Igal hommikul riisuti pargi teed, siis tuli krahv poisiga jalutama, mõlemal püssid seljas. Põllud algasid kohe rohuaia kõrvalt. Lossi taga veeväljal oli mitu saart. Kaldal olid künkad, üks oli Musumägi, teine Papagoihaud. Selle vastas saarel oli kahekordne maja, lusthoone. See oli alles veel 1940. aastatel. Papagoihaua ja Musumäe vahel oli Oravakabel, kivist valge majake, kahel pool aknad, uks jõe poole, rist katusel.

MINU ISAST JA MEIE PEREST

Isa vanem vend oli Võnnu mõisas aednikupoiss, isa saadeti parunile toapoisiks. Ükskord tuli koju, ütles: tema enam ei taha iga päev täiskasvanud mehele pükse jalga panna ja jalast ära võtta. Parunil olid ju nii kitsad kintsudele liibuvad nahkpüksid, et neid ei saanudki üksi jalga ega ära. Saadigi siis kokkulepele, et saab ka aednikupoisiks. See oli aastal 1884.

Hiljem töötas mu isa Villem Kulli mitmes mõisas Venemaal, tuli tagasi heade soovitustega ja võeti Tallinna Rotermanni juurde linnaaednikuks. Sellest ajast oli tal palju diplomeid ja aukirju tõldade ja hobuste ehtimise eest. (Kõik aukirjad ja kiituskirjad said koos emaga Soonistesse viidud, seal rotid sõid ära.) Tallinna, tolleaegse Reveli koorekihil oli komme kaks korda aastas korraldada oma hobuste-tõldadega paraade ja väljasõite. Siis võisteldi, kelle tõllad ja hobused olid uhkemiini ehitud.

Minu ema Juulie-Elisega kohtus ta Vologda lähedal mõisas, ema oli seal toatüdruk. Nagu nüüdki, püüdsid siis noored Eestist kaugel, Venemaal, Poolas või Saksamaal tööd leida. Eriti Venemaalt saadud soovitused maksid siia tulles palju. Ema oli jaaniööl pannud kimbu lilli padja alla, siis pidi unes nägema tulevast. Hommikul üles tõustes ütles teistele tüdrukutele, et tema ei näinud unes küll kedagi, ainult va aednikupoiss tolgendas tema päitsis. Teised naersid, et selle sa saadki, ja nii ka läks.

Peale Venemaalt tulekut töötas isa aednikuna Kostivere, Jõelähtme, Haiba ja Varangu mõisas. Varangu mõisas elasime ühes majas Viiraltitega, nemad olid mõisatöölised. Sealt tulime Rannamõisa ja alles sealt 1910. aastal Koluverre. Rannamõisas vend Villu viidi Haapsallu sepaks õppima, poiss tuli teine päev tagasi koju; nägi, et sepad olid nii mustad, pani ajama. Viidi ikka uuesti tagasi ja saigi sepaks. Hiljem sai tast veel Kullamaa-Koluvere piirkonna volitatud sepp, kellele anti sõja ajal normirauda ja sütt sõjaväe hobuvooril ja talude põllutööriistade remondiks. Koluveres läks Villu sõjaväkke aega teenima. Kui sõjaväest koju tuli, siis puhastas ja klanis alati oma riideid enne mõisa vahele minekut.

LAPSEPÕLVEMÄLESTUS

Mina mäletan, kodus olime algul kuus last, mina kõige noorem. Siis oli selline komme, et suurte perede lapsi aitasid sugulased kasvatada. Õde Meeta viidi lasteta vanatädi juurde. Onu ütles, et võtame selle, kellel on jämedamad sääred. Meeta pärast rääkis, et pidi ennast sahvrisse peitma, aga tuli ikka minna. Nii ta viidigi Valgejõe. Koolis ei olnud kaugel käia, kool oli Loksal. Kooliõpetaja Edgar Heinsoo käis siin oma õe juures, õpetas siis saksa keelt. Kuus-seitse last õppis tema juures talve ja suve läbi. Vist 2 rubla maksti kuus õpetajale.

Ka Koluvere mõisas õpetas krahvi virtina tütar Bärta saksa keelt ja muid asju ka. Saksa keel oli nii tähtis, et pidi kohe õppima. Hiljem oli sellest kasu. Saime kohe teise klassi. Laukna kooli juhataja vana Reesaar oli meie teadmistega nii rahul. Kalju külast käis mitu tüdrukut Bärta juures, ühtki poissi ei olnud. Me olime virtina toas, seal oli sohva. Virtin ise oli köögis, seljas must seelik, must kaelani kinni pluus, istus seal, kõigutas ennast ja jõi kohvi. Iga päev tehti lossis saia. Olid sellised kitsad nagu prantssaiad. Anti meile võid ja saia, kohvi anti ka. Kodus tehti saia ikka ainult pühade ajal.

Isa jõi alati kohvi, alustass oli kruusi all. Kui sinna tilk läks, tuli kohe alustass vahetada. Ema ütles, sakste komme, sakste lauas õpitud. Oli karm mees,

söögilauas ei tohtinud rääkida, saatis nurka. Aga ikka keegi hakkas nägusid tegema ja keegi purtsatas naerma. Ema ei saanud ka mõnikord pidama. „Ja sina ka,” ütles isa ja saatis ema ka nurka. Villu veeris ükskord raamatut ja ütles „suur püssitrikkel”, see ajas kõik naerma ja isa pörutas jälle kõik nurka. Mina olin ta lemmik, ei naernud, niimoodi helpisime kahekesi vaikides. See ajas teised veel rohkem seina ääres itsitama. Kui meie isaga olime söönud, lubas ta teised laua äärde. Muidu oli ta vähese jutuga, aga kui napsi oli võtnud, ütles, et tema pole lihtaednik, vaid kunstkärner. Küllap oli tal õigus ka – üks triiphoone oli viinamarju täis, sel majal oli üks külg vastu müüri. Olin nelja-aastane, kui mind tööle pandi. Triiphoones olid pikad väga ilusad oranžidest kividest küttetruubid, pidin neilt tolmu pühkima ja ka pesema. Keskel oli kivimüür, selle peal oli suur luuderohi. Selle eest võisin nii palju viinamarju süüa, kui tahtsin, siniseid, punaseid ja roheline oli. See oli siis enne Esimest maailmasõda.

LOSSIAIAST JA AIATÖÖDEST

Peale viinamarjade kasvatati ühes triiphoones viigipuid. Nende marjad läksid ka pärast pehmeks. Kolmandas kasvatati talvel rohelist ja lilli, sellel majal oli teine pool maa sees. Lilleseemned telliti Frankfurdist Maini äärest, olid suures plekkkarbis, kangesti hea lõhn oli. Neljandasse toodi talveks palmid, araukaariad, agaavid ja muud puud-põõsad pottides, mis tavaliselt seisid lossi õuel ja treppidel. Oli veel üks talvine köögivilja-kasvumaja, see oli vastu lossi seina. Seda kasutati suvel nii, et enne kui krahv tuli suveks Pommerist Koluveresse, pandi ilutaimed sisse – palmid ja muud lilled teistest kasvumajadest. Kasvumaja ääres oli linaaria kitsas rennis. Trepp tuli sinna kasvumajasse otse krahvi toast. Krahv käis selles triiphoones palmide all kohvi joomas. See oli suvel ainult ilu pärast tehtud triiphoone. Mõisas kasvatas isa keldris šampinjone. Kevadel käisime seal keldrites kartuleid itestamas. Ema rääkis muinasjutte ja laulis, vahel luuletas jutte ise juurde. Me saime aru küll, et nüüd on ta ise selle välja mõtelnud, aga ei teinud välja, muidu oli igav ju. Kui kartulid kevadel välja said, pani isa šampinjonid kasvama. Keldri põrandal olid mustad peenrad, mulla ja hobusesõnniku segu, ega siis polnud sellist peenikest turvast. Šampinjonid olid nii ilusad väikesed nupud. Vahel sõime neid ja siis viidi krahvile ja müüki ka.

Ümber lossi oli palju roose ja isa pookis neid kogu aeg juurde. Neid viidi kingituseks teistele mõisnikele. Eriti moes olid siis kõrgel alusel tüviroosid. Roose oli igal pool, need õitsesid metsikult. Isa ütles ikka, mida rohkem hobuseid mõisas, seda ilusamad roosid. Aias käisid tal tööl külanaised marju korjamas ja rohimas, õunu ja mett pakkimas. Kõik viidi Risti jaama ja sealt Tallinna turgudele. Peale tavaliste juurviljade kasvatati peenardel ka maisi. See oli nii umbes kõhuni. Olid punased ja kollased tõlvikud. Need murti noorelt ja viidi enamasti krahvile. Palju oli sparglit. See oli rammusas mullas pikkade ridadena. Ei mäleta, et meil kodus oleks maisi tehtud, aga sparglit tehti küll võiga. Lillkapsast söödi ka magusa koorekastmega. Oli üks väike

küngas hobukastanite tukaga, seal oli suvel ilus vari. Palju oli õunapuid, kirsse, kreeke, vähem pirne. Lossi taga oli laudadest platvorm jõe ääres, kahel pool olid lamavad kivist lõvid. Lossi taga oli hiina katusega hoone kaldpõrandaga, mis läks vette. Seal olid ka paadid. Mõlemat kätt olid marjapõõsaste read, peamiselt tikrid. Keset aeda oli suur valge klaari õunapuu. Tikrite korjamisel kutsuti appi ka lapsed. Isa tegi kepid, millega tõsteti tikripõõsaste oksad üles. Oravaputkas mõõdeti toobiga, palju kellelgi on, selle eest maksti. Nii olid ka lastel väikesed teenistused. Marjad ja mee viis isa enamasti ise hobusega Ristile. Seal pandi rongile ja Tallinnas müüdi turul maha. Kevadel lapsed käisid ohakaid torkimas. Terve rida läks mööda põldu ja torkis ohakaid.

Mesipuid oli viiekümne ja saja vahel. Mina pidin ka pereheitmist valvama. Siis viidi mesila platsile vann veega ja pritsid pandi valmis. Pidin sealjuures veel iga päev lehmale kaks korvi rohtu kitkuma, kui lehm laudas oli. Kui mesilased välja tulid, pidin kohe jooksuma isale ütleva. Ükskord läksime nukkedega mängima Karjatse tuppa kapi otsa, unustasin mesilaste valvamise ära; pärast sain naha peale.

KARJALAPSEPÕLVES

Muul ajal pidin lehma karjatama. Mõne teise mõisapere lehm oli ka vahel. Ema ütles, et aja lehmad üles, ära lase kaua magada. Kui tund aega on maganud, aja üles, et sööks. Hommikul kell 6 tuli lehmaga karja minna, küll siis tahtsin magada. Pühapäeval läks keegi teine karja, et las laps magab. Aga siis polnudki und, vahel 3–4 paiku läksin parki linnulaulu kuulama, nii tore oli jalutada. Kui natuke müristas, ajasin lehmad koju, kartsin hirmsasti. Aeti tagasi, et kus ilma otsas müristab ja sina tuled koju. Kui suuremaks sain, pidin karjatama juba mitme mõisapere lehma. Minu kõige parem sõbranna Veigla Ida oli minust palju vanem, tema oli juba mõisa karjatüdruk ja karjatas mõisa karja. Lehmi oli mõisal mitukümmend ja mitu karjatüdrukut.

Piimavedaja Jegorov, musta panthabemega mees, elas oma suure perega – vist 12 last oli tal – majakeses saarel silla kõrval. Tema peres tehti süüa vene kombel, suure potiga, mis hargiga ahju ja ahjust välja tõsteti. Ta viis ülepäeva plaanvankriga 40 neljakümnetoobist nõud piima Risti jaama. See pandi rongile ja veeti Tallinna, sealt omakorda turgudele ja tellijatele laiali. Niimoodi töötas hulga inimesi selle heaks. Meier Oidorff tõi iga päev viinavabrikust lauta lehmadele praaka. Meierei oli viinavabriku otsas. Viinapõletamine käis mõisas pidevalt. Ilves oli lossivaht, istus värava kõrval putkas, vaatas, keda sisse lasta. Ta valvas ka, et mõisa jõest vähke ei püütaks. Krahv andis talle tüki maad Jõgeva kõrtsist lossi poole silla otsa, sinna ta ehitas endale väikese maja. Oli väga krahvitruu mees. Vähke oli palju. Peale Vabadussõda sõitsime ikka paadiga veeväljal, tulelont käes, ja korjasime neid käega põhja pealt.

Mõisa rehi oli ka noorte kokkukäimise kohaks. Kui olid mõisa talgud, tuli lõuna ajal virtin valge põllega ja löi lokulauda, mis oli viinavabriku taga.

VEEL ELUST-OLUST

Viimasel krahvil ei käinud eriti külalisi. Kõndis vahel pargis omaette. Talveks sõitsid Pommerisse oma mõisa. Jõulude ajal käisid alati Koluveres, olid siis paar nädalat. Kui krahvipere tuli, pidi iga päev laual olema roheline oma kasvuhoonest – spinat, sibul, redis – olgu või jõulutuisakna taga. Selle eest pidi hoolitsema minu isa, lossiaednik. Eks tal oli ka abilisi. Suvel käis ta aias tihti valge krae ja kübaraga. Krahv ja krahvinna olid jõulude ajal helled. Kõik lossiteenijad said kingitusi. Isa sai enamasti head tubakat, see lõhnas magusalt. Hoidis seda nikerdatud puukarbis, ei lubanud seda lahti teha. Me käisime salaja nuusutamas. Ükskord, olin vist viie-kuueaastane, sai vanem õde Liidia, kes oli toatüdruk, kullavärvilise plüüsvaiba. See meeldis mulle nii kangesti, et mõtlesin: sureks Liidia ära, saaksin vaiba endale. Läkski nii, kuid 60 aastat hiljem. Plüüsvaip Pommerist, krahvinna kingitus aastast 1913, on praegugi alles. Jõuluõhtul pandi lastele uued riided selga, isa viskas kreeka pähkleid põrandale, lapsed jooksid siis võidu korjama. Jõulupuu otsa riputati ikka kompvekke. Ükskord Villu sättis oma magamisaseme puu juurde, et ilus magama jääda, nagu ta ütles. Hommikuks oli puu tühi, Villu oli kõik ära söönud. Tavaliselt enne jõule toodi ka kõva suhkrut. Olid sellised koonusetaolised suhkrupead sinises paberis. Köögis oli kirst, kus sees need olid, sealt löödi haamriga – löi kohe tuld, nii tihe ja kõva oli.

Veel mäletan, et suviti mõnel pühapäeval pani ema hobuse vankri ette, lapsed peale ja sõitsime Kullamaa liivamägedesse. Need olid siis täiesti paljad, ainult taimi kasvas siin-seal. Hoopis teistsugune maailm oli. Ema rääkis jutte vanadest aegadest ja laulis vahel. Minulegi jäi temalt komme käsitöö või koduste toimetuste juures omaette laulda. Sügiseti, kui rohkem aega oli, käisime metsas marjul ja seenel. Aga siis ei saanud nii, et valiti ilus ilm. Maatööd olid pingelised ja näiteks jõhvikale mindi ikka vihmase ilmaga, et mitte päeva raisata. Hiljem, noorpõlves sai kaugemal ringi käidud, teistes külates tantsimas ja mõne leeriõe juures. Tagapõlde Ärnast sai üks mu sõbrannadest, me olime ka päris üht nägu ja blondid. Ta elas Laisakülas, aga laisad nad küll ei olnud. Nende maad olid nii märjad, et kevadel venis tööde algus ikka paar nädalat teistest hiljemaks, sellest siis küla nimi.

ELU ALGAS ASUNDUSTALUDE LOOMISEGA

Karjalautade maa sai endale Lepiksoni Oskar asundustaluks. Tema pere tuli Rõudest (Riudest, hääldati siis, nagu ka Teenuse oli siis Tiinuse). Oskar võttis Vigalast naise, sealt sai hobuse ja kaks lehma ja algus oli tehtud. Ta tuli sõjast – kust ta põllutööriistad sai, ei tea. Käisime tema pulmas. Ta läks omateada nooremale õele kosja, aga isa ütles, et kui sul meie Maiega asja ei ole, ära enam tule. Tuligi vanem tütar Maie võtta. Kolm päeva olid pulmad. Kolmandal päeval keedeti õllesuppi, siis oli klaar, et lõpp. Vigala tüdrukud vahetasid pulmas

iga paari tunni tagant kleite, et kõik saaks ära näidatud. Meil polnud midagi, ikka samad kleidid seljas. Vigala kanti peeti siis ikka rikkaks.

Ega siis nii tantsitud kui praegu. Mõnikord tehti polkat võistu peale tund aega, siis võisid kõik riided välja väänata. Mina sain kõige rohkem tantsida. Mõni poiss kukkus juba kokku, mina oleks ikka edasi lasknud. Seepärast võistutantsu ajal jooksid kõik mind krabama.

Oskar oli kunstiandega, maalis, joonistas. Ükskord maalis krohviseinalegi pildi. Harrastas aiandust ja taimede kasvatamist, millega sai tuntuks kauge-malgi. Oli üldse ärksam meesterahvas. Üks poeg, Harald, oli tuntud ajalehepiltnik hiljem nõukogude ajal. Teine õppis maaparandajaks.

Vend Villu pidi Vabadussõjast tulles asundustalu maa, umbes 30 ha, saama Linnumetsast. See oli lepamets ja ulatus Sauetõngist Õismanni Hermani majani. Villu ei saanud kohe peale hakata oma asjaajamisega ja Õismann sai maa endale. Jõulumets oli tegelikult kasemets, all olid noored kuused ja see ulatus Koluvere teeristist Vaikna kõrtsi poole. Veel oli Koluvere taga Nuia-mets. Männitukas oli nii palju muulukaid, et kuskil mujal pole nii palju näinud.

HOOLEKANDEKOOI AEG

Vana Georg Vehm oli hoolekandekooli juhataja. Tema vastu polnud kellelgi midagi, aga naine valitses. Sellel oli üks silm pruun, teine roheline. Kirjutaja ütles, et üks „vedma” (nõid) on. Nad olid Peterburis õppinud ja Venemaal elanud, nagu paljud eesti haritlased sel ajal.

Ükskord kutsus proua mind enda juurde ja käskis kohvi keeta. Mina ei teadnud, kuidas või mis, tegin vist kole kange, aga ei öeldud midagi. Poeg Ilmar ütles, et ema on väsimatu inimene. Ta kamandas kõiki, eriti lossi töölisi. Kohvi tehti ikka puhastest ubadest ja pandi sigurit hulka. Prenneriga kuivatati ahjus ja käsiveskiga jahvatati. Vanem poeg Konrad, hilisem väliseesti peapiiskop, õppis kuskil. Noorem vend Ilmar oli kangesti ilus poiss, oli ohvitser. Ta jäi 1940. aastal siia ja lasti maha. Kokku oli Vehmil kolm poega ja kaks tütar. Vanem tütar Edith abiellus sakslasega, teisi ma ei tea.

Peale Vehmi oli Küppar hoolekandekooli juhataja. Poistele õpetati puutööd, nad töötasid ka aias. Isetegevus oli tähtis, olid pilli- ja laulukoorid, tehti näidendeid, pidudel loeti luuletusi. Martin Lepberg oli eestvedaja muusika tegemisel. Ei mäleta küll, et poisid oleksid mingit erilist pahandust teinud.

Kord Saue Karla tuli rääkima, et tellime lehe. Leht tuli Laukna koolimajja. Tema tõi enda juurde, mina käisin Sauel ja tõin meile. Sauel oli suitsumaja, seal lee kohal suitsutati liha. Meie isa viis ka alati seakoodi sinna. Suitsutati paar-kolm nädalat. Saue Karla mängis mulle ikka kannelt, seepärast läks alati aega. Ükskord Konrad Vehm, see tulevane peapiiskop Veem, oli kodus käimas. Ta oli kole poiss mu meelest, vibalik, vistrikuline ja sorakas, nagu praegugi mõni teismeline. Ega me eriti tuttavad polnudki, aga ükskord ta ütles, et tuleb Sauele kaasa posti tooma. Karla tahtis jälle kannelt mängida, aga ma

ütlesin, et mul on keegi kaasas. Kui tagasi läksime, siis oli enne lossi kaks kuusetukka, ta rabas mu ümbert kinni, tõmbas põlve peale ja suudles. Ma nägin suurt kuusirpi taevas, oli hästi peenike, nüüd alati tuleb meelde. Ma olin nii pahane, läksin koju ja ei rääkinud midagi. See oli 1924. või 1925. aastal, olin siis 16–17-aastane. 1924. aasta 1. detsembril pidi olema lossis pidu ja peale remonti kooli sisseõnnistamine, aga lükati mässu pärast nädal aega edasi. Ma käisin ka seal abiks koristamas.

TALLINNA AJAST

Eks siis, nagu nüüdki, kippusid noored linna. Linnas oli võimalik mõni töökoht leida ja raha teenida. Kõige vanem õde Liidia oli juba noorest peast saanud mõisa noore krahvinna Luise-preili toatüdrukaks. Nad olid enam-vähem üheeaalised ja vist sobisid hästi. Talviti, kui krahv oma perega oli Pommeri mõisas, oli Liidia ka alati kaasas. Hiljem saatis Luise talle pühendustega pilte oma elust Saksamaal. Liidial oli laps ka, aga see suri kurgutõppe paari-kolme aastaselt. Liidia läks kõige esimesena Tallinna, oli tööl mitmel pool teenijana, siis oli Türgi saatkonnas teenija. Seal kingiti talle üks kristallkauss, mis praegu meil kodus. Enne sõda läks ta tööle Kadrioru muuseumisse valvuriks. Seal oli ta ka peale sõda ja veel pensioniajal kümme aastat. Tema kaudu sattusin minagi hiljem sinna tööle.

Sass (õde Salme) tuli Tallinna ja hakkas rätsepaks õppima. Ta töötas kodus ja oli üsna hinnatud meesterätsep. Lastele tegi ta ka sõja ajal riided selga. Peale sõda, kui midagi saada polnud, pööras vanu ülikondi ja mandleid ringi. Ta harutas kulunud pintsaku või mantli lahti, pressis tükid ära ja õmbles uuesti kokku, nii, et enne seespool olnud kulumata riide külj jäi väljapoole. Mantel sai nagu uus.

Meeta päris onult väikese maja Valgejõe ääres. Mina elasin nagu vaba linnuke. Mehele minna ei tahtnud, kuigi poisse pirises nagu sääski kogu aeg mu ümber. Olin vahel Koluveres, vahel Tallinnas Sassi juures, aga suurema osa ajast suviti Valgejõel Meeta juures. Seal oli palju noori, pidasime omavahel pidusid, tegime matku kärestikele, pidasime sünnipäevi. Paar poissi oli ka, metsniku poisid Heinsood, ühest sai hiljem piiskop, Kanadas vist. Meil oli niisama lõbus, haruharva oli pudel veini, raha ju ka polnud. Kõik olid talupidajad, ega siis maal söögiga muret polnud. Kevadest sügiseni polnud sul äraelamiseks sentigi vaja. Mina nii elasingi, talvel otsisin mingi töökoha, suvel elasin sellest rahast muretult.

Meeta hakkas hiljem Sassi kõrval õmblema, raha oli ju vaja. Hiljem ta töötaski õmblejana mitmes töökojas. August Valmseni kaudu said nad üürida korteri Kannikese tänavas. Tema oli vorstivabriku omanik ja ehitas kahekordse kivimaja Paldiski maanteele pritsimaja kõrvale. Tal oli hea nina ja enne sõda müüs kõik korterid üürnikele. Elas vaikselt oma korteris ja keegi teda Vene aja tulekul ei puudutanud. Maha müünud oli ta ka oma vabriku ja auto. Oli vist 1948. aasta, kui Eesti tooteid viidi Moskvasse rahvamajandusnäitusele.

Teda kutsuti vanade tuttavate poolt Tallinna lihakombinaati, et ta teeks portsu suitsuvorsti sinna saatmiseks. Kui ta nägi, et kombinaadis peale soola ja pipra mingeid muid maitseaineid pole, ta keeldus. Ta luges ette tosinajagu maitseaineid ja lisaks konjaki ja rummi, ilma milleta õiget kõrgekvaliteedilist suitsuvorsti ei saa. Alles siis tegi ta vorstisaadetise valmis. Selle eest sai kombinaat väikese hõbemedali. Siis tehti suitsuvorsti veel päris suitsuga. Kunagi hiljem Kusti rääkis, et käis kombinaadis, suitsu maitse tehti keemiaga juurde, tema seda suhu ei võta.

Abiellusin ja sain nimeks Valdmann. Nikolai oli õppinud Tšehhimaal mingis sealses kunsttööstuskoolis ja töötas Tallinnas ka algul Riigi Kunsttööstuskoolis maaliõpetajana. Hiljem hakkas vabakutseliseks ja tegi põhiliselt dekoratiivtöid tellimise peale teatritele, muuseumitele, restoranidele või kel vaja oli. Kunstnikuna polnud võimalik ära elada. Ta maalis minust ka mõne pildi, ka minu emast tehtud pilt on alles ja paar maastikku.

1936. aastal eestistasime perekonnanime Laidrooks ja temast sai Nikolai asemel Nigul.

Aga kui kohtusin Sergeiga, tundsin, et tema on õige. Ta oli rõõmus ja seltskondlik ja hellitas mind väga. Eesti mehed olid mähakad ta kõrval. Ta oli ka enne abiellus, aga läksid ka kuidagi lahku, nii et meil ei tulnud erilisi arusaamatusi. Abiellusime 1938. aastal, käisime mitmel korral Petseris, kus Sergei vanemad elasid. Nad olid küll vaesed, sest mõis oli neilt ära võetud, kuid õhkkond oli nende majas teine. Ega nad eesti keelt suurt osanudki. Ema rohkem, sest ta oli õppinud ämmaemand ja tegutses pidevalt sel alal, aga isa oli endine sõjaväelane, tegeles ainult fotograafiaga ja huvi viinamarjakasvatusest. Seal olime ka mõnikord koos Sergei endise naisega, väga kauni venelanna Nataliega, kel oli kaasas nende laps, Mark, kes oli sündinud 1931. aastal. Mark oli tihti ka meie juures Tallinnas, sest ta õppis Westholmis. Veel kohtasime seal Sergei venda tema naisega. Venna nimi oli Dmitri nagu isalgi. Vennad olid olnud Tartu ülikooli ajal mingis vene korporatsioonis ja käisid nüüdki vahel Tartus koos.

Venna pere, nagu ka Natalie Markiga läksid sõja ajal Saksamaale. Viimase kirja saime Punase Risti kaudu Markilt 1948. aastal, ta õppis siis veterinaaria-instituudis loomaarstiks. Peale Sergei, sinu isa surma ma ei hakanud enam kirjutama, ei julgenudki, aeg oli selline. Hiljem kuulsin, et Mark olevat edasi läinud Ameerikasse.

Viimased paar aastat enne sõda töötasime sõjaväehaiglas. Olin seal põetaja. Isal oli ikka Tartu ülikoolis arstiks õppimine pooleli. Enne meie abiellumist töötas ta Tartus närvikliinikus ja sisehaiguste kliinikus ning vahepeal tegi eksameid. Siis algas sõda, kui ta hakkas just ülikooli lõpetama, ja eksamid jäidki tegemata.

Olime isaga kogunud nii palju raha, et tahtsime autot osta, see oli vast mõne tuhande krooni ringis. Oli vist 1939. või 1940. aasta. Aga raha läks nii kiiresti odavaks, et kui arvasime raha koos olevat ja hakkasime asja uurima, siis ostsime selle raha eest raadio – rohkemaks ei jätkunud. See Philips on praegu veel töökorras.

LÄHENEB SÕDA

Töötasin ka 1941. aastal ikka sõjaväehaiglas. Enamasti olid seal venelased, aga mõni eestlane oli ka. Onutütar Nelda töötas seal juba enne mind. Üks kapten Neeme käis meiega juttu ajamas. Siis Neeme kadus, pärast kuulsime ääri-veeri, et oli arreteeritud. Kole aeg oli. Autosid oli vähe, aga öösel kuulsime alati mürinaid. Kui automürin oli Pühavaimu tänavas, kus elasime, läksime akna peale, et ega ei peatu meie maja ees.

Isa kutsuti pidevat ülekuulamistele. Nii hele valgus suunati näkku, et ülekuulajat ei näinud. Miks ta nime [Taranguks] vahetas ja muud asjad. Tema isa-ema, Poola-Vene aadlikud Twerdjanskyd, oli valgete Loodearmee laiali- saatmise järel siia jäänud. Ema oli paruness Bonischko, mõis oli Vilno kubermangus. Ema isa, Pjotr Bonischko oli Pariisis ja Peteburis meditsiini õppinud ning tal oli mitu apteeki Peterburis, Novgorodis, Pihkvas ja Petseris. Isa jutu järgi olevat neil enne Vene revolutsiooni suur mõis olnud, oli koertetall ja jahil käisid enamasti Poola mõisnikud. Vanavanaisa oli seimi liige, sealt need tuttavad. Ema Eugenia oli Peterburis õppinud ämmaemandaks ja tegutses sel alal peaaegu Eesti aja lõpuni. Siis nad elasid Petseris ja mitmes ajalehes ilmus tema 35. aasta tööjuubeli puhul pilt ja väike jutt. Isa Dmitri Twerdjansky oli kaardiväeohvitser, tal oli mitu tsaaririigi auraha ja risti. Pensionil olles hakkas ta päevapiltnikuks. Kui me Petseris käisime, elasid nad Bolšaja Batškovka tänaval linna serval. Siis oli tal veel ateljee ühes toas. Suur pruun kastitaoline fotoaparaat oli seal kolmjala otsas, aga enam ta sellega tööd ei teinud.

Kui abiellusime, siis isa tahtis luteri kiriku kombe kohaselt laulatada. Ta ütles, et talle ei meeldi õigeusu komme, et pruutpaar peab papi põlle alla pugema. Aga ilma laulatamata pole ka mingi abielu. Isa oli kaitseliidus ka, aga ta oli kirjutaja ja tal polnud püssigi. Alati, kui ta oli kutsutud ülekuulamisele, ütles ta mulle, et ma teaksin, kui ta enam tagasi ei tule. Tegelikult tal oli keelatud kellelegi kutsesest öelda.

Isa töötas samas sõjaväehaiglas. Enne sõda läks vahepeal asi nii hulluks, et isa tegi ettepaneku lahutada, et siis kui teda arreteeritakse, mina ja laps jääme ikka maha – pärast abielluksime uuesti. Ma ei tahtnud mitte kuidagi, aga lõpuks läksin ikka pereameti poole, käisin aeglaselt ja kohale jõudes käisin ümber maja, läksin sisse ja tulin tagasi ja jäigi mul avaldus andmata. Isa oli kodus väga rõõmus, ütles, et ta palvetas kogu päeva, et ma ei annaks lahutuse avaldust ära.

Mul oli ka pidevalt saba taga, kui töölt koju läksin. Ma tundsin kohe ära, üks keskealine mees. Ükskord ma meelega läksin aeglaselt mitu tundi koju. Igasse poodi astusin sisse, sorisin siin ja seal ja ikka oli ta uuesti järel, küllap tüdines üsna ära, aga ei jätnud.

Saksa lennuväe abiteenistuses olles olin põhiliselt aiatöödel. Meie naised pidid igal hommikul ohvitseride söökla lauale kimbu põllulilli vaasi viima. Tavaliselt viisin neid mina, kuid ükskord meie ülemus saatis kedagi teist. Siis ohvitser oli korralduse andnud, et Ilse peab alati uued lilled tooma. Hirm oli

pidevalt pommitamiste pärast, aga venelaste ajal oli hirm suurem, sest kogu aeg arreteeriti ja inimesed kadusid. Saksa lenn väeteenistuses sain töötada, kuni ema suri, 1943. aasta sügiseni, sest ta hoidis last. Sakslased ei teinud mingit probleemi, et mu mees oli Punaarmees. Vastupidi, anti mitmeid toiduaineid ja ka piima lisaks lapse jaoks.

POMMITAMISEST

Elasime Pühavaimu tänaval, tädid üleval, meie all. Kohver oli alati valmis, aga pommitamine algas alati nii järsku, et ei saanud kaasa võtta. Laps oli süles ja kukil, nii jõudsin kohvik Laine alla varjendisse. Vahepeal käisid inimesed väljas vaatamas, ütlesid, et see maja põleb ja see maja põleb jne. Vaheajal meie korteris elanud sakslasest postitöötaja viis meid postimaja alla, seal oli vähem inimesi ja soojem.

Kasukas põles ära, mantel ka. Seljas oli kerge riie. Sakslaste brigaad käis pärast mööda maju ja päästis asju. Meil tõid välja riidekapi, osa riideid ka. Laud oli suur ja raske, ei saanud tuua. Oleks nad siis sahtlidki võtnud, seal olid raamatud ja pildialbumid. Sassi kapi viisid ka välja, aga üks nurk oli puudu. Sass lasi pärast kapile uue külje teha. Ei tahtnud üldse minna sinna ise otsima, oleks ju panne-potte leidnud, raadio tööme küll välja. Venelased korjasid sõja algul kõik raadiod ära, keegi ei saanud tagasi. Meie peitsime ära, ei andnud. Sakslased korjasid ka algul, pärast andsid tagasi, kõik olid ilusti riiulitel, nimed juures.

Õhtuti alati lasime raadiot mängida, oli teada, kui jäi vakka, tuli kohe häire. Häirega läksin ikka varjendisse, taevalune oli valge nagu päeval. Panin poisid trepile seisma, hing oli jooksmisest kinni, siis juba hakkasid pommid kukkuma. Räägiti, et meie majja kukkus enne lõhkepomm, siis süütepomm. Kõrval oli villaste tekkide ladu, sõjaväe oma, seepärast ei põlenud nii lahinal. Elasime pärast hulga aega keldris, peal oli soe tuhk ja kelder oli päris soe. Sakslane tõi ikka enne suurte postikottidega puuprahti ja kütet, asju oli terves keldris. Siis vaatasin, et keegi on osa asju ära viinud. Ükskord sattusin peale, üks mees tuli soome kelguga, läks keldrisse. Ütlesin, et lasen su maha lasta, kui veel tuled, ei tulnud enam. Siis lasti röövijad kohapeal maha.

Pühavaimu 8/7, kus elasime, olevat enne olnud kloostri maja. Olid võlvitud lagedega toad, aknad olid kole kõrged, toad ise ka. Teine pommitamise laine purustas rohkem Estonia lähedast kvartalit.

KUNSTIMUUSEUMI TAASTAMISEL

Venelaste tulekul läksin kunstimuuseumi valvuriks. Muuseumi varad olid Pikkn 66. Liidia korteri (5A) kõrval oli suur korter või ka paar, seal varad olidki. Muuseum pidi saama Scheeli panga maja. Vedasime sealt kandraamidega prahti välja. Villem Raami naine oli nii õbluke ja tassis ka. Veel oli Kristjan

Raua naine, proua Pukits ja üks vana kunstnik Juuli Suits. Tema oli üsna tunnustatud kunstnik, nagu ma aru sain. Ella Vende oli direktress. Ükskord tuli Johannes Semper, kes oli siis kultuuride valitsuse juhataja, ja ütles, et Scheeli panka me ei lähe, läheme Kadrioru lossi. Ella Vende oli väga rõõmus, ütles: „Ilse, sind paneme kassasse, siis on tulijatel kohe hea mulje.” Muidu vedasime kelkudega mitmelt poolt keldritest ja korteritest muuseumi varasid kokku Pikale tänavale.

Kord komandeeriti mind ka Koluveresse. Sinna olevat viidud hulk skulptuure puidust postamentidega. Ei leidnud midagi, keegi ei teadnud, kas sakslased või venelased viisid kujud ära ja postamendid olid ära põletatud kohapeal – olid hästi tulehakatuseks kõlvanud.

JÄLLE KODUSES KOLUVERES

Isa oli jälle sõjaväehaiglas tagasi, aga seal talle ei meeldinud. Ütles, et lähme Ahtmesse, seal on kortereid küll. Ta oli enne demoppi mingi aja sõjaväeosaga seal olnud. Ma kuidagi ei tahtnud sinna minna. Isal oli ministeeriumis tuttav naisterahvas, sõjakaaslane Sooväli või Soomets. See oli pakkunud talle kohta Koluveresse pättide kolooniasse majandusülemaks.

Sinna tahtsin minagi, oma koju. Peale sõda oli Koluveres koloonia ülem Under, ka sõjast tulnud mees. Tema järel tuli Karl Osila. See oli kõrgem sõjaväelane.

Seal oli saksa sõjavange, vist neli-viis, mitte rohkem. Need tegid puusepa-, lukksepa-, torutöid ja muid selliseid töid, põllule neid ei saadetud. Isa lasi teha neli tooli, praegugi alles ja ei loksu, veel mõne asja – tabureti, karbi, nagi. Üks noor vene arst oli siis Kullamaal, Ragozina. See käis nagu uni isale peale, et tulgu tema asemele. Tal oli Tallinnas või Haapsalus peigmees ja nad tahtsid abielluda, aga ei tohtinud ära minna, pidi ise kellegi asemele pakkuma. Lõpuks isa nõustus ja maakonna tervishoiuosakond oli ka nõus. 1947. aastal kolisime arsti majja, milleks oli kunagi pastor Brasche ehitatud maja. Enne oli seal veel olnud doktor Hellat.

Isal oli tol ajal tööd palju, vahepeal pidi vastuvõtul käima ka Risti ambulatooriumis. Sealgi polnud peale sõda oma arsti. Seal oli ta tavaliselt 2–3 päeva nädalas ja ööbis ka seal. Talle meeldis hommikuti paar toorest muna ära juua. Risti ambulatooriumi köögil kardinaid ees ei olnud ja inimeste seas hakkas levima jutt, et Tarang paneb igal hommikul enne tööle tulekut paar pitsitait viina hinge alla. Tegelikult viina ta võttis väga harva, ainult mõnel peol või matusel, siis ka alati ütles, mitu pitsi täna võtab. Enamasti oli see kolme ja kuue vahel ja nii ka jäi. Kodustel tähtpäevadel, nagu meie sünnipäevad, pulma-aastapäevad, ostis ta tavaliselt pudeli veini. Enamasti oli see Vermut või Kagor, need olid magusad ja meeldisid mulle ka.

Ühel jõuluõhtul, vist 1946. aastal, olid meil külas tema sõjakaaslane, helilooja Harri Kõrvits abikaasaga ja veel keegi Andresen oma abikaasaga. Siis

joodi ka ainult veini. Kõrvitsad elasidki vist korra peale sõda Sopanotil, olid seal neil sugulased, ei tea. Küllap ei olnud neil ka sõja lõppedes kuhugi minna. Mina küll aru ei saa sellest jutust, et vene ajal pidi jõulusid pidama salaja ja paksude kardinatega. Isegi 1950. aastatel peeti külades jõule igal pool ja omavahel räägiti ka. Lihtsalt see polnud ametlik püha, ametlikud pühad olid näärid. Nii said lapsed kaks korda rõõmu.

Kõrvits oma perega käis meie pool paar korda suvel ka. Kord oli kaasas veel Ernesaks, teinekord veel mõni isa sõjakaaslane Eesti korpusest. Siis tegime väikseid retki Liivamägedesse või siia jõe äärde, kus praegu elame. Kord oli Kõrvitsatega koos näitleja Ants Eskola. Ega neist keegi polnud siis nii kuulus nagu hiljem. Eskola tuli särgiväel, aga tagasi tuli ju minna jala Ristile rongi peale. Teisel päeval sadas vihma ja oli külm. Sergei andis oma pintsaku, et järgmine kord toob tagasi. Aga rohkem ta vist Koluveres ei käinud, igatahes isa jäi pintsakust ilma. Üldiselt isa ei tahtnud sõjast palju rääkida, ütles, et see oli nii kole.

Aasta oli 1946. Tol ajal oli laste tervishoid väga tähtsal kohal. Eks elu oli vaene ja teadmised hügieenist veel väikesed. Laste haigestumine igasugustesse nakkushaigustesse oli tavaline. Tavalised olid ka täid peas, isegi koolilastel. Pidin hakkama patronaažiõeks. Pidin sünnist alates neli korda aastas külastama kõiki eelkooliealisi lapsi kodudes. Tuli kontrollida, kas kõik kaitsepookimised on tehtud, vaadata elutingimusi, puhtust pesu ja voodiriieteni välja ja arstile kõigest ette kanda. Olen jala ja jalgrattaga risti-põiki läbi käinud kõik talud Laastrelt ja Sootsalt kuni Ristini ning Liivilt Laukna ning Soonisteni. Arstijaoskonnal oli ka hobune, talvel käisin hobuse ja reega.

Arstijaoskonnal oli ka põldu ja heinamaad. Esimesel paaril aastal peale sõda külvasime rukist, see tuli koristada ja masindada. Hobuse jaoks külvati kaera. Heina aga tegime veel 1960. aastal, sest siiani oli hobune ainus arsti liikumisvahend. Põllutööde jaoks oli arstijaoskonnas ette nähtud tallimehe koht. Kõik suuremad tööd said tehtud talgute korras, arst lõi ise alati kaasa. Talvel tuli veel puid teha ja kohale vedada nii ambulatooriumi kui ka haigla jaoks. Hiljem tõi haigla puud kolhoosi oma autoga. Siis oli tunda varustamise ja remonditöödel juba rohkem kolhoosi ja külanõukogu abi.

Käisime ekskursionidel Leningradis ja Siguldas, haiglal oli oma naisansambel. Jõuluõhtul tegime haiglas olevatele lastele kingitusi. Üldse oli algul vaene aeg, midagi polnud saada. Tuli siis meile esimene õppinud patronaažiõde, nooruke plika, väga vaikne. Tal olid ainult ühed riided, need, mis seljas. Needki olid nõelutud. Pesi siis õhtuti neid, et hommikuks oleks vastu soemüüri ära kuivanud ja saaks selga panna. Otsisin talle omi riideid mitmeks vahetuseks. Ta oli tore ja alati abivalmis tüdruk ja me saime hästi läbi.

Kõige kauem oli meil õena tööl Rosine. Ta oli Hiiumaa tüdruk, lõbus ja huumorimeelne. Ta sai elamiseks toa Saare talusse Karla ja Triinu juurde. Oli vist 1949. aasta kevad ja valimised tulemas. Jaoskond oli Silla koolis. Rosine siis kuulis pealt, et Karla tahtis kangesti minna valimisjaoskonda, eks seal sai

teistega kokku ja juttu rääkida, seda võimalust oli sel ajal ju vähe. Eks mehed muidugi joonud ka pudeli õlut või muudki. Triinu olevat olnud kangesti vastu, et me vanad, tuuakse kast koju. Lõpuks oli ikka järele andnud aga ütelnud: „Kui mehed tahavad, et sa viina ostaks, ütle, et raha on juba ammu otsas.” Praegused inimesed ei saa sellest aru, aga tol ajal sai talupere raha ainult sügisel, kui sai müüa mõne nuumlooma, kartulit või vilja. Selle rahaga pidi kevadsuveni läbi saama. Suvel polnud rahast lugu, süüa ikka oma majapidamisest sai.

Isa suri 1948. aasta novembris. Ta oli just Ristilt tulnud. Öösel läks korra kööki jooma, tagasi tulles kukkus vahetuppa, südamerabandus...

VIIMASED NAABRID

Meie kõrval olevat sauna nimetati ka Matteuse saunaks. Tiido pere oli hea naaber. Nad olid vist põgenenud Virumaalt Sinimägede kandist. Isa neil oli pime, Tiido mammaga saime hästi läbi, ta oli tore inimene ja ajasime tihti juttu. Otsaesise asemel ütles tema „otsaedine” ja muid selliseid sõnu oli veel. Veel olid paljud sõnad kolmandas vältes, mis meil olid teises. Selline oli tema kodune Virumaa murre. Neil oli kolm täiskasvanud last ja pesamuna Endla, kes käis algklassides. Oli üks väga lumerohke talv, 1952 või 1953. Tulin peale kella viit haiglast töölt ja oli juba pime. Ega siis teid lahti ei lükatud ja meie juurde paisu juurest polnudki mingit teed, ainult jalgrada. Lumi oli üle põlve. Möldrist meie poole oli karjaaed, sinna olid veel kõrgemad hanged tuisanud. Ja väike Endla oli seal kaelast saadik hanges ja nuttis. Oli Silla koolist jala tulnud, ei saanud edasi ega tagasi. Täna sin Jumalat, et ma enne polnud läbi läinud. Laps oleks võinud ära külmuda enne, kui otsima oleks hakatud.

Meie sauna hüüti ka Viiu saunaks. See saun pärandus Elbachile, kelle käest ma selle sauna 1949. aastal 1500 rubla eest ostsin. Sellised lood olid.

Lembitu Twerdjanski
2016